

KÖZELEDÉSI MOTÍVUMOK A MAGYAR—DÉLSZLÁV KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBEN

(1790—1914)

I.

A magyar—délszláv kapcsolatok vizsgálójának, ha olyan összetett, sokágú kérdés elemzésére vállalkozik, mint e kapcsolatokban jelentkező közeledési motívumok kimutatása, látszólag könnyű, valójában igen igényes, differenciált feladata van. Míg ugyanis egyértelmű művelődési kapcsolatok leírásával kisebb könyvtárt tölthetnénk meg,¹ szűkebb értelemben vett történeti kapcsolataink jórészt feldolgozatlanok, összefüggéseikben feltáratlanok. Ez a körülmény különösen jellemző a politikai nemzeteszmék XVIII. század végi jelentkezésétől az első világháború küszöbéig terjedő korszakra, melynek idevágó kapcsolatait egyaránt jellemzi, hogy a politikai történeti és a művelődéstörténeti motívumok kezdetől szinte elválaszthatatlanul jelentkeznek, s hogy a társadalmi-történeti fejlődés törvényszerűségei határozzák meg; az adott időszakban a politikai vagy éppen a művelődéstörténeti kapcsolaton van-e a hangsúly.

A fentiekből következik, hogy a közeledési motívumok ilyen jellegű vizsgálatára — a kapcsolatok egészének sokrétűsége és gazdagsága ellenére — eddig alig került sor. Eppen ezért vizsgálódásunkban nem a kapcsolattörténeti adatok halmozására, hozzávetőleges teljességére, hanem e kapcsolatok való jelentőségének kimutatására alkalmas új közelítési mód erővonainak, időálló motívumainak jelzésére törekszünk.

Új módszerű történeti vizsgálatunk további velejárója, hogy ez alkalommal következetesen a magyar kezdeményezésből, a magyar indítékú és hangsúlyú kapcsolati anyagból és annak motívumaiból indulunk ki. Ezzel a kapcsolattörténeti kutatásban régóta mutakozó egyenetlenség feloldására törekszünk. Történeti kutatásunkat ugyanis a legutóbbi időkig anynyira elfoglalta a környező népi vagy távolabbi visszhang vizsgálata, hogy éppen a kapcsolatok magyar kezdeményezése szorult háttérbe. Az, hogy mivel járult hozzá a magyar nép és társadalom a társadalmi-történeti fejlődés során ezeknek a kapcsolatoknak létrehívásához, a gazdag örökség megőrzéséhez.

A magyar—délszláv közeledési motívumok történeti fejlődését áttekintve arra a következtetésre jutottunk, elénkezett az ideje, hogy a mi törekvéseinkről, pozitív kezdeményezéseinkről több szó essék. Elsősorban ezekről kell tehát szólnunk, mert az utóbbi időben érezhetően megmutatkozott, hogy ezeknek a pozitív kezdeményezéseknek további elhanyagolásával egész kapcsolattörténeti munkánk egykönnyen zsákutcába jut. Öncélú és mesterkéltszerű filologizálással válik, melyből éppen azok az indítékok hiány-

zanak, melyek népünk érdekét szolgálják, s vele a szomszéd népekkel való kapcsolatok továbbfejlesztésének munkáját megkedveltetik. Szükséges tehát, hogy ezt a körülményt, a magyar—délsláv kapcsolatokban érdekelt mindkét fél mérlegelje és az eddigieknél jobban számba vegye. A múlt ebben a viszonylatban is hat a jelenre. Bebizonyosodott ugyanis, hogy környező és távolabbi kapcsolatainknak eredményes továbbépítése azon is fordul, hogy megbecsültetjük a korábbi fejlődés során elért eredményeket, kezdeményezéseket. Mert ezek a pozitív kezdeményezések jó hozzájárulást jelentenek egymás teljesebb, elmélyültebb megismeréséhez, s a nemzeti kulturális értékek bemutatásával az egyetemes emberit is gazdagítják. Erre a mértéktartó, kölcsönös megbecsülésen alapuló történeti és kulturális értékeinket számbavevő »aprómunkára« már több mint harminc évvel ezelőtt így figyelmeztet Németh László egy magyar—jugoszláv folyóirat számára írt cikkében:

»E cikk nem ezért készült, hogy ilyen együttes munkára kedvet csináljak. Nem vagyok híve a nagy cégérű, túlzott apparátusú „összefogások”-nak. A túlzott köpükön elkenődik a vaj. Többet érnek a csendes munkás barátságok. Ha odaát van két-három ember, akinek éppúgy elakadtak a problémái a magyar Drávánál, mint a miénk a délslávnál: könnyen lehetünk egymás budapesti, belgrádi, zágrábi fiókjai, ahova csak írni kell, s megjő a könyv és a felvilágosítás. Időnként egy kis eszmecsere — maga az ember is.«²

*

Talán ott kellene kezdenünk az új módszerű vizsgálatot, hogy egy mindmáig érezhető hiányosságra utalunk. Régi történeti adósságunk, de nemcsak a miénk, hogy a felvilágosodást s vele együtt a nemzeteszémék, a nyelvi-nemzeti öntudatosodás XVIII. század végi kezdeteit annyira elszigetelten tekintjük. A magyar felvilágosodásnak az egykorú horvátországi páholyokhoz való kapcsolatát, Martinovics föderalista államtervezetét, a magyar jakobinusok nemzetiségi politikáját az esetleges délsláv elemek nyomainak felderítése szemszögéből is érdemes lenne megvizsgálni. Mindezt pedig összefüggésben a nemzeteszémék, a magyarországi nemzetiségek politikai története egykorú jelentkezésével. Amiről már negyedszázaddal ezelőtt a következőket írtuk nemzetiségtörténeti áttekintésünkben:

»A magyarországi nemzetiségek politikai története az 1790-91. évi országgyűléssel kezdődik. Mindaz, ami előbb történt, a társadalmi vagy a kultúrtörténet lapjaira tartozik. Kétségtávol, hogy nemzetiségi probléma korábban is volt, de nem tudatosan, vagy nyelvi és politikai kívánalmak rögzítése nélkül jutott kifejezésre bizonyos települési és egyházi kiváltságokban, mint az Andreánumban, lipóti diplomákban stb. Az 1790-91. évi emlékezetes országgyűlésen azonban már a nyelvi és politikai jogok diétai és uralkodói elismerését követelik a rendek, s hasonló célból a Diéta elé érkezik véleményezés végett az 1790. évi temesvári szerb kongresszus határozata és az erdélyi országgyűlésre az első román nemzetiségi felirat, mely *Supplex libellus Valachorum* néven ismeretes a politikai irodalomban. Ugyancsak az 1790-91. évi magyar országgyűlés foglalkozik a horvát—szlavon megyék követéinek első feliratával, a *Declaratióval* is, mely a magyar nyelvi követelések ellentétéleként a latinitás, a latin közigaz-

gatási nyelv fenntartását követeli. 1790 tehát nevezetes fordulópont a dunai népek történetében. Ettől kezdve beszélünk par excellence nemzetiségi politikáról a Dunavölgyében.³

A két emberöltőn át tartó s végül is az 1848-49. évi szabadságharcba és nemzetiségi polgárháborúba torkolló események alakulását jól szemlélteti a diétai nyelvtörvények és a nemzetiségi mozgalmak és tervezetek (ez esetben ezek délszláv vonatkozásai) vázlatos párhuzama. Az 1791: XVI. t. c., az első magyar nyelvtörvény ugyan buzdítja a rendeket, hogy hivatalos tárgyalásaikba a magyaron kívül más nyelvet ne használjanak, s e magyart a hazai iskolákban, akadémiákon és egyetemen tanítsák, ám a kormányzséki ügyeket (»most még«) latinul tárgyalják. Az 1792: VII. törvénycikk ennél tovább megy, mert kimondja a magyar nyelv rendkívüli nyelvként való oktatását a »kapcsolt részek«-ben, de ezt sem akkor, sem később nem hajtották végre. Ettől kezdve az 1825-27. évi magyar országgyűlésig a magyar nyelv kérdése nem merül fel. Az 1807. dec. 7.-i, az 1812. április 28.-i királyi leiratok eleve szükségtelennek mondanak minden további nyelvtörvényt.

Az államnyelvi harc újabb fázisa eleinte békésen indult. Az 1827: XI. t. c.-ben csupán az Akadémia (Magyar Tudós Társaság) alapítását emelik törvényerőre. De az 1830. évi VIII. törvénycikkben már kimondja a helytartótanács a vármegyei hatóságok és bíróságok magyar nyelvhasználati jogát. Ezt az 1836: III. törvénycikkben a magyar törvénykezési nyelv bevezetése követi. Innen már csak egy lépés a kor nemzetiségi mozgalmában joggal sérelmezett 1840: VI. törvénycikkig, mely a többi közt kimondja az egyházi és világi hatóságok egymás közti magyar érintkezési nyelvet és az anyakönyvek magyar nyelven való vezetését. A sort az 1844: II., illetve az erdélyi 1847: I. törvénycikk zárja le. Előbbi országosan intézkedik a magyar hivatali, közigazgatási és közoktatási nyelv bevezetéséről, utóbbi mindezen kívül és felül kimondja az országgyűlés (értsd: az erdélyi diéta) és a törvények magyar nyelvét.⁴

Ezzel a nyelvtörvények által határolt úttal szemben áll a nemzeti-ségi programok, nyilatkozatok és tervezetek 1848 előtti nem kevésbé határozott útja. Az 1790. évi temesvári szerb kongresszus határőrvidéki és egyházi vezetőkől álló többsége leszavazza a Tököli Száva vezetésével felvonult magyarbarát szerb tábort és illír udvari kancelláriát, a határőrvidék fenntartását, s az akkori települési területen »szerb nemzeti kerület« megállapítását követeli. Az 1790. évi kongresszus két ponton is beírta nevét a kapcsolatok történetébe. Egyrészt azzal, hogy Tököli Száva nemcsak a fenti követelésekkel fordult szembe, de a szerb—magyar békés megegyezést is ajánlja. Másrészt, hogy az első magyarországi nyelvtörvény megszavazásakor a rendek — az udvari illír kancellária ügyével foglalkozó felterjesztésükben — ezt az elvi kijelentést teszik: »Nem igaz, hogy mi a szerbeket nem szeretjük. Mi velők mint idegenekkel soha nem bánunk, hiszen törvényeinkben megosztottuk velők minden jogunkat.«⁵

A rendi felirat békülékeny hangja elválaszthatatlan Tököli Száva ekkori magatartásától, aki ettől kezdve a két nép megértő kapcsolatának korabeli jelképe lett. Juhász Géza közölte az immár szintén kapcsolattörténeti jelképet jelentő *Déli Csillagban*, 1948 nehéz léptű nyarán, Tököli Száva emlékezetes 1813. évi decemberi kollégiumi látogatásának poétikus történetét,⁶ melynek falai között a szerb diákok hosszú évtizedek óta ba-

rati otthont, szellemi nevelést kaptak. A debreceni diákkórus olyan mértékig szívébe fétközött a Szerb Matica és a Magyar Tudós Társaság pártfogójának, hogy végrendeletében ezer ezüst forintot hagyott a kántusra.⁷ Említésre érdemes motívum, milyen eleven maradt fenn emléke a későbbi ellenzéki sajtóban. Pompéry János, a határozati párt lapja, a *Magyarország* szerkesztője 1861 nyarán az újvidéki Tököli centennárium ünnepségei alkalmából írta a század egyik legszárnyalóbb magyar politikai vallomását a két nép összetartozásáról.⁸

Tököli Száva alakja így lett születése századik évfordulóján, az újvidéki szerb centenárius ünnepség alkalmából a két nép közeledése és egymást megértése történeti kifejezőjévé az ausztriai önkényuralom ellen küzdő magyar baloldali sajtóban. Hasonlóan látta szerepét az említett Tököli-emlékünnepségen az Akadémia nevében felszólaló Toldy Ferenc is. Csak Kazinczynál olvashatunk hasonló elragadtatással írt sorokat, amilyenekkel Toldy ebből az alkalomból a szerb népköltészet és nyelv szépségét méltatta.⁹

A magyarországi dálszláv nemzeti mozgalom, akárcsak a korszak más fejlett nemzeti mozgalma azonban nem a Tököli ajánlotta kompromisszum, hanem a politikai, nyelvi és irodalmi újjászületés útját választotta. Ez az út egyben a szerb nemzetiségi mozgalom követeléseire folyó harc kiéleződésével járt. Amiben ekkor a szerb mozgalom az élen járt. A temesvári szerb kongresszus határozatai nemcsak időben, tartalmilag is megelőzték a *Supplex libellus*ban foglalt román kívánságokat. Ennek szerzői ugyanis ekkor megelégedtek az erdélyi bevett nemzetként való elismerés, az arányos díjai és hivatali jogok, valamint bizonyos törvényhatósági kedvezmények kívánalmával.¹⁰

A temesvári kongresszustól a húszas évek elejéig látszólag enyhült a magyar államnyelvi és a nemzetiségi mozgalmak ellentéte. Ettől kezdve azonban Zágráb, mint a »*Sprachkampf*« kiadványainak megjelentetője, s a magát már a harmincas évek kezdetétől állírnak nevező horvátországi mozgalom lép előtérbe, úgyszintén a magyarországi nemzetiségi mozgalmak összekötője és fókuszusa. »Az illír mozgalom — olvassuk egy jugoszláviai magyar nyelvű történeti tankönyvben — a XIX. század harmincas és negyvenes éveiben bontakozott ki. Művelődési téren szép eredmények születtek, de a horvát területek egyesítését ez a mozgalom sem valósíthatta meg. A mozgalom érdeme, hogy felébresztette a horvát népben a nemzeti öntudatot... Legmaradandóbb eredménye a horvát száborban 1847-ben hozott döntés, mellyel a hivatalokban és az iskolákban a horvát nyelvet tették kötelezővé.«¹¹

A vázlatos összefoglaláshoz néhány vizsgálódásunk körébe vágó megjegyzést fűznénk. Egyrészt azt, hogy az illírizmus a maga korában az elmondottaknál jóval többet jelent. Lényegében a dálszláv népek nemzeti összefogása és kulturális egysége korabeli programjának tekinthető. Olyan programnak, mely minden nemzetiségpolitikai kiélezettsége ellenére aufkléfista és francia forradalmi jegyeket is tartalmazott. Így a napóleoni francia Provinces Illyriens (Illíria, 1809—1813) rövid fennállásának tényéből táplálkozó dálszláv egységmozgalmi törekvést. Ismeretes, hogy ebben az Illíriában a francia katonai igazgatás akkor egyesítette Dalmáciát, Isztriát, Krajnát, Horvátország délnyugati felét. Azzal a ténnyel pedig, hogy az illír tartományok területén fennállása éveiben felszámolták a feudális szolgál-

tatásokat és bevezették a polgári jogszolgáltatást, elrendelték az anyanyelvi iskolázást és közigazgatást, példát és lehetőséget adtak a délszláv nemzeti mozgalom akkori formájának kialakítására. Mindenesetre ez önmagában jelentősebb, mint az 1847. évi horvátországi ellennyelvtörvény létrehozása. A fő változást azonban a művelődés előrevitelében, a politikai szervezet megteremtésében látjuk. Az alapvető »nemzetiségi« eredmények tehát a »što« nyelvjárás irodalmi nyelvvé fejlesztése, a horvát sajtó, a nemzeti irodalom, az Illír Matica mint első átfogó közművelődési egyesület létrehozása. És mindezen felül az, hogy az illír mozgalom hívja létre az itteni szervezet politikai mozgalmát, az Illír, majd 1843-ban a Horvát Nemzeti Pártot. Ennek a pártnak az 1848-ban Gaj köré tömörült haladó szárnyáról megkapó történeti leírást ad majd 1906-ban, a szerb—horvát koalíció által fenntartott pesti magyar nyelvű szemlében, a Juraj Gašparac és Veljko Petrović szerkesztette *Croatiában* Surmin György zágrábi egyetemi tanár, a magyar országgyűlésbe delegált horvát—szlavin képviselő. A cikkíró kifejti, hogy 1848 tavaszán Gaj és a haladó »illírek«, tehát a Horvát Nemzeti Párt balszárnya szembehelyezkedett Jelačićyal.

»Gaj — írja Surmin — sohasem gondolt arra, hogy a horvátok átlépjék a Drávát, hogy magyar földön elfojtani segítsék a magyarok szabadságharcát. Erre — folytatja — számtalan bizonyítékunk van. Mikor már kenyértörésre került a dolog, Gaj Batthyány magyar miniszterelnökkel találkozott s arról tárgyalt vele, mint lehetne a fölmerült ellentéteket a két ország között békésen kiegyenlíteni. A viszonyok túlgyorsan fejlődtek s az ügyek vezetése Horvátországban ki lett ragadva Gaj kezéből. Bécsből Obrenović Miloš fejedelmet küldték Zágrábba — bár útlevele Prágába szolt — s a bécsi kormánnyal egyetértve, Miloš fejedelem Gajt zsarolás vádjával illette, mire Jelačić, mit sem sejtve, (természetesen Surmin szerint — K. G. G.) vizsgálatot indított Gaj ellen, úgyhogy 1848. évi június hó 10-én túl semmiféle horvát gyülekezeten nem halljuk és látjuk Gajt...«¹²

Surmin érdekes cikkében még elmondja, hogy Ljudevit Gaj Jelačić magyarországi hadjáratával szemben összefogott a horvát haladó mozgalom neves szereplőivel, így a márciusi napok híres magyar nyelvű horvát vitairatát¹³ író Ivan Mažuranićyal, Ivan Kukuljevićtyel, az 1849. évi horvát—magyar békéltető akciót támogató baloldali *Slavenski jug* szerkesztőjével, Dragutin Kušlannal és másokkal. A csoport tagjai a *Narodne novine* 1848. december 12-i számában felvetik a kérdést: »Vajon miért is harcolnak a horvátok Magyarországon? Mire való ez, mikor a horvát hadsereg feladata, hogy saját hazáját védje.« A *Slavenski jug*ban, Dragutin Kušlan lapjában pedig 1849 május elsején arról olvashatunk, hogy Jelačić »a délszlávokkal tegye meg ugyanazt, amit Bem megtett az erdélyiekkel.«¹⁴ Valóban érdemes lenne a Veljko Petrovićek *Croatiájában* 1906-ban megjelent történeti kérdésfelvetésnek utána járni. Tovább vizsgálni a haladó »illírek« 1848–49. évi magyar vonatkozású kapcsolatait.

Az illír mozgalmon kívül az 1848 előtti magyarországi szerb politikai-művelődési mozgalomról kell még röviden megemlékeznünk. Főbb mozgatait a következőkben jelölhetjük meg: 1826-ban Pesten létrejön a magyarországi szerbég kulturális központja, a Szerb Matica közművelődési egyesület. Ennek folyóirata, a *Letopis* (Srpski letopisi) már több mint egy évvel előbb, s azóta is — kisebb-nagyobb megszakításokkal — megjelenik, s így joggal tekinthető Közép-Kelet-Európa legrégebb s egyben

ma is meglevő folyóiratának. A negyvenes években ugyanitt Todor Pavlović szerkesztésében és Jakov Ignjatović közreműködésével kiadott *Srpske narodne novine* a reformkor hangadó szerb hírlapja. A pesti egyetemi nyomda 1777 és 1847 között egész sor szerb könyvritkasággal írta be nevét a szerb művelődéstörténetbe. Egyes adatok szerint csupán negyven év alatt 283 szerb nyelvű könyvet adott ki. Itt jelent meg 1816-ban a Vitkovics Mihály által »szerbesített«, szerb környezetbe átültetett *Fanny Hagyományai*, a *Spomen Milice*, és a tudomásunk szerint első, 1829-ben kiadott *Talia* szerb irodalmi almanach, melynek ezenkívül még az az érdekessége, hogy szerkesztője Radivojevićné Vijatović Julianna, egy pesti derék szabómester felesége, nyilván az első szerb női lapszerkesztő.¹⁵ Sajnos az Egyetemi Nyomda nagyszabású kiadói munkája a magyarországi nem magyar irodalmak, elsősorban szerb és a szlovák irodalom felvirágoztatása terén éppúgy megratlan, mint az egykor hasonlóképp virágzó pesti szerbség ekkori története. Arról, hogy az utóbbi milyen vonzó irodalmi-publicisztikai téma volt még az első világháború előtti magyar sajtóban is, a *Világban*, a radikálisok lapjában 1913 nyarán közölt szociológiai elemekkel átszőtt emlékezés tanúskodik.¹⁶ A »szerb Pest«-ről szóló emlékezés névtelen szerzője néhány vonással ábrázolja a dunai víziút révén felvirágzott, egykori Duna-parti, szerb tulajdonban levő »negyed«-et, a régi vigadó »rác bálók« emléket, elkalauzol a pesti régi Zöldfa utcában épült híres Vitkovics-házhoz, mely a múlt század tízes-húszas éveiben, Vitkovics Mihály 1829-ben bekövetkezett haláláig — mint írja — »valóságos magyar irodalmi szalón« volt.¹⁷

A XIX. század eleje és a reformkor többségében művelődéstörténeti jellegű magyar—délsláv anyagból csupán néhány klasszikussá finomult adalékot emelnénk ki. A sort Gvadányi Józseffel kezdhetjük, aki a régi Tabán avatott ismerőjeként mutatkozik be az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (1788) kilencedik részében, a tabáni szerb bíró temetésének leírásában.¹⁸ Sándor István *Sokféle* című elegyes lapjában már 1801-ben olvassunk leírást Kraljević Markóról és a szerb hősdalok dicséretéről.¹⁹ A művelődési mérce hirtelen magasra szökken, hogy Kazinczy Ferenc, a kor irodalmi vezére és nyelvújítója, a szomszéd népekkel való megértés és megegyezés meggyőződéses híve szólal meg a kérdésben. Az ismert szerb irodalombaráthoz, Lukijan Mušicki akkori szerémi archimandritához intézett 1812-i levelében hangzik el a kor haladó magyarjának ma is megszívlelendő vallomása a korszerű patriotizmus és a nemzetiségi megértés ügyében. »Az én patriotizmusom — írja levelében Kazinczy — nem ellenkezik a kompolitizmussal,²⁰ s midőn azt, amennyire tőlem kitelik, elősegéleni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy — más károkkal viragozzék az én nyelvem; nevezetesen nem könyörgök azért, hogy az a nyelv ne boldoguljon, amelyen az Azan Aga mennyei szépségű elégiája elénekeltetett...«²¹

A szerb és szélesebb értelemben a délsláv művelődéstörténet modern időszakát megnyitó nyelvújítás az 1829. évi pesti szerb almanachban, a *Taliában* már emlékverssel ünnepelt Dositej Obradović, a szerb népköltészet rangos európpia fogadtatása Vuk Karadžić nevéhez fűződik. A magyar művelődés központjaiban korán megnyilvánult az érdeklődés az egykorú szerb kultúra iránt. A *Tudományos Gyűjtemény*, az első magyar tudományos folyóirat már a tízes évek végén bemutatja Vitkovics álnéven

közölt tanulmányát a szerb nyelvről és annak költői szépségéről.²² Vitkovicsról a nevezetes, 1878. évi egri centenáriumon majd Gyulai Pál és Greguss Ágost, a magyar kritikai irodalom ekkori rangelsői emlékeznek meg.²³ Eddigi tudomásunk szerint Kultsár István lapja számol be elsőként a kor olvasó magyarjának a Lipcsében kiadott Karadžić-féle szerb népdalgyűjteményről.²⁴ A gyűjtemény igazi bemutatója, Karadžić gyűjtésének — a kor műfordítói szintjéhez mérten — ihletett tolmácsolója azonban Székács József volt, aki 1836-ban a *Szerb népdalok és hősregék* előszava végén így ajánlja művét a népi műveltség nagy népköltészeti örökségét hordozó és a történelmi érdeklődés előterébe lépő szerbségnek: »A munka ajánlva van a szerbeknek Dunán a Száván túl, szomszédainknak, hajdani bajtársainknak, kik utolsó harcaikban Európa méltó figyelmét vonák magukra...«²⁵

Az elmondottakból is következik, az 1790. évi temesvári kongresszustól 1848 tavaszáig a magyar—délsláv kapcsolatokból két alapvető motívum emelkedik ki. Az első a művelődéstörténeti. Ez mindenütt jelen van, ahol a magyar és a délsláv művelődés ez idő tájt találkozik. Ezek a találkozók pedig történeti jelentőségű bizonyítékai annak, hogy a XIX. század első évtizedeinek magyar művelődése milyen pozitív álláspontot foglalt el a délsláv, kivált a szerb kultúra gazdagodása, kibontakozása ügyében. A kapcsolatok vízvázlatán azonban már a történeti-politikai motívum jelenkezik. Ez viszont azt jelzi, hogy a délsláv mozgalmak egész a politikai nemzeteszmék jegyében alakul. Az 1790. évi temesvári szerb kongresszus és az 1848. májusi karlócai kongresszus programja²⁶ között nincs alapvető különbség, elvi eltérés. A külön nemzetiségi terület (az utóbbiban már a Vajdaságra körvonalazottan) mindkettőben benne van, és hasonló párhuzamokat vonhatnánk egyéb tekintetben is. Éppígy az 1845. évi négy illír pont²⁷ is tovább él a horvát hivatalos nyelvről szóló, 1847. évi szabóri határozatban, s mindkettő továbbfejlesztett formája az 1848. március 25-i zágrábi gyűlés programja, mely a horvátlakta területek egyesítésén kívüli felelős helyi kormányt is követel, tehát csak perszonálunióban kíván kapcsolódni a monarchia más országaihoz. Más kérdés az, hogy a horvát báná kinevezett Jelačić ennek az állampolitikai útnak a továbbépítését berekeszti. Fontos motívum azonban, hogy a társadalmi reform nem a horvát politikai mozgalmon keresztül, hanem a pesti márciusi események nyomán fellobbant bácskai, bánáti és horvát határszéli radikális parasztmozgalmak hatására váltja ki a feudális szolgáltatások megszüntetését, amit 1848 júniusában a szabó törvényerőre emel. Ennek a nem érdektelen kísérő jelenségnek a megállapításakor is meg kell állapítanunk azonban, hogy a nemzetiségi probléma már 1848 tavaszára megérett. A történeti állam területén élő, fejlett nemzeti (nemzetiségi) mozgalommal rendelkező nem magyar népek egyike sem elégedett meg a személyi szabadságokkal, nemzeti egyéniségük elismerését követeli. Aligha képzelhető el, hogy ilyen fejlett nemzeti mozgalmak jelenléte esetén a való helyzetet felismerni tudó magyar 1848. évi politikai vezetők döntően más fordulatot tudtak volna adni az eseményeknek. Mindenesetre berekeszthették volna a nemzetiségi polgárháború lehetőségét, s ezzel az osztrák divíde et impera politika hatását lényegesen csökkentették volna. A nemzetiségi válság gyökere azonban mind 1848 előtt, mind 1867 után a nyelvi-irodalmi megújodás mozgalmát megnyergelő kétoldali türelmetlen nacionalista erők térnyerésében keresendő. Ez a nacionalizmus az államnyelvi küzdelmet kielejezi, a negy-

venes évek nyelvtörvényeivel pedig országos feszültséget és nemzetiségi válságot idéz fel.

Hogyan látták magyar részről a szomszéd népekkel való kapcsolatok tudatos művelői ezt a jelenlévő és nyilvánvaló nacionalista veszélyt? Erdemes néhányuk, a korszak neves szakírói és politikusai véleményével megismerkedünk. Magda Pál soproni »oskolamester«, az itteni evangélikus líceum, majd a karlócai érseki gimnázium tanára, a határőrvidék első korszerű leírásában az egykorú Magyarország nemzetiségi összetételét vázolja így ír: »Gyomromból útálok az büszke nacionalizmust, mely darabokra szaggatja Magyar Országot. Az egész világ tudja, hogy ezen országban levő sok Nemzetek (szintúgy mint a különbféle hiten levők, és a privilegiált és nem privilegiált Classisok szeretik a corporatiót, szeretik s igyekeznek fenntartani az egymás közt levő köz falakat, mintha nem egy testnek volnának tagjai. Mindenkibe van az úgy nevezett esprit de corps...«²⁸ Széchenyi István 1842. november 27-én mondott akadémiai beszédében, a reformkor legnagyobb partrióta és nemzetféltő nyilatkozatában keserű számvetéssel tűnődik a nemzeti türelmetlenség okozta túlkapások felett. »Sokszor tölték legfeszültebb elmélkedésben napokat, éjeket, ez életkérdésnek tisztába hozatala iránt — mondja a beszéd fordulópontján, majd így folytatja: —, mert tudja az ég, könnyelmű, hirtelenkedő nemzeti újjászületésünk szent ügye körül sohasem voltam. Kétkedtem, epedtem, habzottam (é. haboztam), szigorúan veték magammal számot, hogy vajon, mert vérem hidegebb, béketúrúsem több-, tán nem szeretem annyira hazámat, mint kik mindig forrnak, lelkesedéstől egyhuzamban áradoznak, vagy hogy tán nincs annyi bátorságom, kik mindenben az oroszán szerepét játszani hajlandók... Azonban sohasem tudtam, s most sem tudom magamat a kérdések körül hibáztatni...«²⁹ Teleki László, a forradalmi emigráció 1849 utáni nagy külpolitikusa, mint a diéta reformmozgalom egyik vezetője, megkapó nyíltsággal szól a Magyar- és Horvátország között fennálló nacionalista feszültségről. A protestánsok horvátországi birtokjogáról szóló 1843. szeptember 11-i beszédében a legtovább megy a reformkor politikusai közül. Kész lenne a két ország törvényhozási kapcsolatainak felszámolására, csak oldódjék végre az egymás erőit, nemzeti egzisztenciáját őrlő válság. Reménykedik, hogy Horvátország végül is a közeledés útjára lép, mert — mint mondotta — »soha nem volt példa arra, hogy egy alkotmányos nemzet egy más alkotmányos nemzet jogait tönkretette volna. Ezeket kölcsönösen őrzik a népek, és azért egymás iránt bizodalmatlansággal nem viseltethetnek.«³⁰

A politikai realisták figyelmeztetései azonban hatástalanul hangzottak el. A magyar—délsláv viszony 1848 tavaszán tragikus félreértésekkel, ki-egyenlíthetetlennek látszó ellentmondásokkal sodródott a nemzetiségi polgárháború szélére. Pedig a márciusi napokban, legalább is Pesten, eleinte úgy látszott, hogy a belátás győz a szenvedélyek felett. De a magyar—horvát kezdeti közeledést, a »pestvárosi rendreügyelő bizottmány (a márciusi napok igazgatási szerve) március 31-i békeszózatát³¹ hiába követi nyomon Mažuranić Ivan Zágrábban nyomtatott magyar nyelvű üzenete [*A horvátok a magyaroknak. Felelet az 1848-ik Mártzius és Április(-i) magyar hírdeménnyekre*]. A »horvát kérdés«-ben többé nem a Surmin által említett békülékeny és haladó balszárny, hanem a Jelačić vezette, Béccsel tárgyaló körök kezében van a döntés, s ezek a »nemzetiségi megbékélés« helyett a fegyveres viszályt választják.

Az élesedő válság heteiben érdekesen alakul a pesti szerbek álláspontja. Igaz, hogy a Tekelijanumban tartott háromnapos tanácskozáson (»a pesti szerb gyűlés«, 1848. március 17—19.) egy olyan pont is születik, a nevezetes »tizenegyedik«, mely szerint a szerb nemzeti-egyházi kongresszus »a magyar országgyűlés érintése«, azaz megkérdése nélkül is érintkezhet az uralkodóval,³² ami kiváltotta a szabadságmozgalom vezetői és a közvélemény ellenérzését. Ugyanakkor azonban szolidaritási mozzanatokra is utalhatunk. Így a pesti szerb ifjúság Ignjatović vezetésével szerb nemzeti színekkel díszített zászlók alatt vonul fel március 18-án a Múzeum előtti népgyűlésre.³³ A pesti szerbség vezetői március 25-én és 31-én ismételt békülékény nyilatkozatokat tesznek a Pesti Hírlapban.³⁴ A kései szemlélő számára sajátos közjátékként hat, hogy az emlékezetes újvidéki küldöttség olyan 16 pontot visz az utolsó rendi diétára, Pozsonyba, melyben — a megbékélés érdekében — nem is szerepel a pesti gyűlés vitatott tizenegyedik pontja. Április 9-én Pozsonyban mégis bekövetkezett Kossuth és Stratimirović szóváltása, s innen a két mozgalom végleges elválása.³⁵

A pesti szerbség helyi kezdeményezésekkel továbbra is ellensúlyozni kíván. Természetesen nem vállalkozik, nem vállalkozhat a május elején Karlócán létrejött szerb nemzeti bizottmány felé való közvetítésre (ennek 1848. május 22-i felhívása még mindig adott alapot a megegyezésre),³⁶ hanem egyéb formában juttatja kifejezésre közvetítő szándékát. A pesti szerb lap szerkesztői, Pavlović és Ignjatović 1848. április 9-én — éppen a pozsonyi összetűzés napján felhívást intézett a lapban a Száván túli szerbséghez a török uralom lerázására. Aminek egyelőre csak annyi következménye van, hogy a kényes helyzetbe hozott szerb kormányzat a lapot elkobozza.³⁷ Uroš Ergović pesti szerb ügyvéd és publicista magyar nyelvű röpiratban, bíráló hangon, de egyezést sürgetve fordul a »magyar polgártársakhoz«.³⁸ Bátor kezdeményezése nem talál visszhangra. Hiába jelenik meg ezután az *Eletképekben* Lisznyai Kálmán Rákóczi és Brankovics című elképzelt történetet megverselő balladája a magyar—szerb történeti együttműködésről.³⁹ A magyar—délsláv viszony a kétoldali bizalmatlanság, s a Bécsből irányított szüntelen magyarelles propaganda hatására végleg megrendül.

Amikor 1848 őszén, október 24-én Szemere Bertalan belügyminiszter,⁴⁰ november 23-án a Honvédelmi Bizottmány⁴¹ állást foglal a magyar—szerb béketárgyalások ügyében, Bécsnek és Rajacićnak ismételten van ereje az érdemi tárgyalások megghiúsítására. Ezekben a kezdeményezésekben egyre inkább előtérbe lép az ekkor Stratimirović vezette szerb forradalmi csoport, mellyel a magyar minisztertanács 1849 júniusában ismét felveszi a kapcsolatot egy megbízhatatlan összekötő — Raksányi őrnagy — révén.⁴² Még az utolsó hetekre is esik egy békéltető akció, Andrássy Gyula Pancsováról küldi belgrádi tárgyalásairól szóló jelentését Batthyány Kázmér külügyminiszternek.⁴³

Ezek a kezdeményezések azonban mit sem változtatnak a történeten. A polgárháborús viszály — ha korlátozott formában, vagy tetemes erőket lekötő várakozási állapotban — Világosig fennállott. Magyar részről az ismételt kezdeményezés nyomon kísérhető a márciusi napoktól az 1849 május—júniusáig, a Stratimirović, valamint a zágrábi *Slavenski jug* köre (Dragutin Kušan és csoportja) felé irányuló akcióban. De nem marasztalható el Stratimirović sem, akit 1948 nyarán a budapesti *Valóságban*, a népi kollégiumok folyóiratában *Magyar—jugoszláv közös múlt* címmel kö-

zölt cikkünkben⁴⁴ így jellemeztünk. »Amikor 1849 júniusában végleges magyar—szerb béketárgyalásokra kerülhetett sor, e tárgyalásokat szerb részről ismét Sztratimirovics szorgalmazta, akinek a szerb—magyar megbékélésre alapozott békepolitikája mindvégig töretlen, a válságos helyzetekben, a vétkes testvérharc súlyos óráiban is következetes maradt ahhoz az eszméhez, melynek jegyében az 1848. május 22-i karlócai békeszózat keletkezett: »Szabadság, egyenlőség és testvériség, de minden nemzetek, minden nemzetiségek, minden nyelvek részére...«

A vázolt adalékokból is következik, e korszak közeledési motívumai lényegesen eltérnek a korábbiaktól. Erdemben itt már alig van művelődési adalék, az idevágó adatok túlnyomó része a politikai történet körébe tartozik. Másik jellemzője ezeknek a motívumoknak, hogy a félreértés és kölcsönös bizalmatlanság jegyeit magukon viselik. A közeledés motívumai éppen ezért általában egyenletlenek, ellentmondások, elmosódók. Mégis ezeknek a meghiúsult tárgyalásoknak, elakadt közeledési kísérleteknek mindkét felet egyaránt sújtó történeti tanulsága váltja majd ki a következő időszak pozitív kapcsolatait.

II.

A szabadságharc bukásától az első világháborúig terjedő korszak a magyar—délsláv kapcsolatok történetében is két különálló időszakra oszlik. Az első 1849 őszétől az 1867. évi osztrák—magyar kiegyezésig, a másik innen az első világháború küszöbéig terjed.

Az első időszakot a kapcsolatok széles körű felvétele és elmélyülése jellemzi. Soha ennyi pozitív töltetű politikai és kulturális érintkezést nem jelez a kutatás, mint ezen az aránylag rövid, alig tizenhét évre terjedő szakaszon. A dualizmus évtizedeit ugyanakkor — a politikai történet függvényeként — a kapcsolatok beszűkülése, elszintelenedése, kölcsönös eltávolodás és elzárkózás jellemzi. Kétségtelen, hogy ebben az időszakban is találkozunk korukat meghaladó pozitív jelenségekkel. Általában azonban a dualizmus kora mind a monarchián belül, mind Szerbia és a monarchia, közelebbről Szerbia és Magyarország között újabb kiéleződő válságzakaszt jelent, ami nem kedvez a történeti-politikai és művelődési kapcsolatok ügyének.

Az ellentét magva az 1848 előtti feudális időszakból átmentett állam-szerkezeti-nemzetiségpolitikai fikcióban van. A »politikai nemzet« elvében, a magyar—horvát viszony közjogi felfogásában és értelmezésében, a magyarországi nem magyar nemzetek történeti-társadalmi mozgalmi félreértésében, szándékos elhanyagolásában és visszaszorításában.

Az ellentétek már az 1868. évi magyar—horvát (1868:XXX. tc.), még inkább az ezt követő, egyidejű nemzetiségi törvényjavaslat, a későbbi 1868:XLIV. törvénycikk tárgyalásakor jelentkeznek. Utóbbi részletes vitájáról a magyar országgyűlés nemzetiségi képviselői — tiltakozásul a törvény értelmét megváltoztató, a »magyar politikai nemzet«ről szóló külön indítvány ellen — tüntetőleg kivonulnak. Kétségkívül differenciáltabb a kép, mint negyvennyolcban. Ezen a ponton azonban ugyanannak a problémának más körülmények közötti jelentkezéséről van. A magyarországi nem magyar nemzetek képviselői ismét kifejezésre juttatják álláspontjukat: a népek nem elégednek meg a személyi jogokkal. Jogegyenlőséget kívánnak,

az együtt élő népek nemzeti-nemzetiségi jogegyenlőségét, a kor kifejezésével: nemzeti egyéniségük elismerését követelik. Miután pedig ez a dualizmus uralkodó osztályai elnyomó társadalmi politikájával kiegyenlíthetetlen ellentmondásban állt, ettől kezdve megszakítás nélkül és egyre fokozódó, divergáló erővel tart a nemzetiségi kapcsolatok kiéleződése és az osztrák Balkán-politika imperialista törekvéseinek kölcsönhatásában — monarchián belül és kívül —, a magyar—dél-szláv viszonyban jelentkező feszültség, majd válság. Az 1878. évi boszniai okkupációt a tartományok 1908. évi annexiója és az 1909. évi provokációs zágrábi pör, az 1876. évi Miletić-féle hasonló célzatú »felségárulási« pört a magyarországi nemzetiségi politika fokozatos beszűkülése és eltorzulása, a századfordulótól a magyar koalíciós kormányzat bukásáig az agráriusok által szorgalmazott Szerbia elleni vámháború követi. A nemzetiségi és a nemzetközi kapcsolatok vigasztalan alakulását csak időnként szakítja meg néhány reménykeltő mozzanat, mint a függetlenségi és a szerb—horvát koalíció rövid életű barátkozása, Justh Gyula és a magyarországi szerb radikálisok közötti, majd a magyar és a szerb radikális-demokrata körök között a magyar radikálisok sajtójában, a *Huszadik Században* s a tizes évektől, a *Világ* napilap indulásától ennek hasábjain jelentkező valóban pozitív kapcsolat.

Ilyen körülmények között nem szólhatunk szélesebb körű és rendszeres kapcsolatokról. Annál inkább azonban arról az igényről, mely a széles magyar néptömegek részéről e kapcsolatok elmélyítése érdekében megnyilatkozik. Éppen ezért nem szabad az előző időszakkal, az önkényuralom kora kapcsolataival szemben ekkor megmutatkozó mennyiségi eltérésnek túlzott jelentőséget tulajdonítanunk. Hiszen a kiegyezés korának pozitív megnyilatkozásai, kivált a kétoldalú közeledés jelenségei annál becsebbek, minél nehezebb körülmények között jönnek létre. Jelentős mértékben belejátszanak e kapcsolatok mérlegelésébe és értékelésébe a magyar—szerb államközi kapcsolatban bekövetkezett változás, a dél-szláv népek egyesülési mozgalmának felerősödő vonzása, a horvátországi különösen bonyolult és változó pártviszonyok, a horvát munkásmozgalom, a magyarországi szerb szociáldemokrata tagozat felzárkózása az egész korszakon át folyó választójogi küzdelem. Mindebből következik, hogy mindkét időszakból csak a különösen jellemző kapcsolatok jelzésére szorítkozhatunk, az adott történeti-társadalmi viszonyokat leginkább jellemző közeledési motívumok keretében.

Az ötvenes években, de egészen a kiegyezésig bezárólag, a magyar—dél-szláv közeledési motívumok sokrétű gazdagságából három főtípust emelhetünk ki. Az *első*, s ezt tekintjük a legfontosabbnak: a század első felének népköltészet-központú szemléletével szemben ezekben az években felerősödik a történeti vonatkozás. A közös történelmi múlthoz való kötődés motívuma. Ezen a csoporton kívül, melyet tanulmányunkban Obernyik *Brankovics György* drámája fogadtatásával, *Szalay László* szerb tárgyú történeti-jogi értekezésével (A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861) jelzünk, kirajzolódik a kölcsönös kulturális megismerésen alapuló kapcsolatfelvétel tudatos művelőinek köre. Ide soroljuk *Urházy Györgyöt*, *Vahot Imrét*, *Török Jánost*, a *Kondor Lajos* néven jelentkező műfordítót és publicistát és sokan másokat az akkori kultúrközvetítők közül. Megint más csoportok jelzik az időszerű társadalmi-politikai kapcsolatok felvételének szándékát. Gondolunk itt az emigráció, elsősorban

Kossuth és köre délszláv kérdések iránti érdeklődésére, de éppúgy a hazai szerbhorvát irányú társadalmi érdeklődésre és megértésre is, ami például az 1863. évi magyarországi aszály alkalmából szervezett horvátországi segélyakció itteni fogadtatásában is jelentkeznek.

A történetiség művelődéspolitikai megközelítésének megkapó példája az az egykorú visszhang, mellyel a kortársak Obernyik *Brankovics György* című történeti színművét fogadták. Obernyik közepes tehetségű, tragikus sorsú író volt. Főművének tekinthető drámája utolsó felvonásának írása közben érte a halál. A drámát barátja, Bulyovszky Gyula fejezte be. Ezt az utolsó felvonást később Egressy Gábor is átdolgozta, aki a dráma címszerepében utolsó és legnagyobb színpadi sikerét aratta. Tudnunk kell róla, hogy a szabadságharc bukása után török uralom alatt levő bolgár területre menekülve, megrázó élményekben volt része, mint azt *Törökországi naplója* tanúsítja. Ezek a benyomások is hozzájárultak ahhoz, hogy érdeklődése az elnyomott balkáni népek történeti múltja felé fordult. Különösen érzékeny Egressynek a szerbség iránti emberi és művészi vonzódása. Gyulai Pál írja, hogy »... jobban megalkotta Brankovics jellemét, mint a költő«. ⁴⁵ Azonosult, eggyé vált hőisével. Érdekes motívum, hogy Gyulai — Egressyt bírálva — arról is ír, hogy a művész alakításba némi szerb nemzeti vonást is olvasztott... némi szerbséget szavalatába is átvitt, amennyiben egy pár helyt úgy tetszett az embernek, hogy valódi szerb beszél... ⁴⁶ Gyulai bírálólag említi ezt, a mai vizsgáló azonban éppen ebben a sodró erejű átélésben érzékeli mind a motívum, mind a dráma lelkes szerb és magyar visszhangját. Azt, hogy az egykorú pesti szerb ifjúság Laza Kostić versével díszített koszorúval fogadta. A verset Tóth Kálmán fordításában az egykorú magyar sajtó is bemutatta. ⁴⁷ Bizonyára nem véletlen, hogy a dráma hazai lelkes fogadtatása éveiben írja és publikálja említett szerb tárgyú jelentős jogtörténeti tanulmányát Szalay László, akit halála után a Szerb matica folyóirata finom tollú emlékezésben méltat. ⁴⁸ »Előttünk — olvassuk a *Letopis* nekrológiájában — mint vigasztaló, bölcs, bíró és művész állt, akiben a bölcselő és a történész egyesülése a nagy államféfit jelképezte.« ⁴⁹

A történeti múlt pozitív megközelítésének művészi és tudományos lehetősége tehát adva volt ez idő tájt, de a motívum további útja csakhamar berekesztődik, s a századfordulóig ilyen közvetlen formában nem érzékelhető. Ugyanakkor tovább hat — mint jeleztük — a kulturális megismerésen alapuló kapcsolatfelvétel, a reformkorinál is szélesebb érdeklődési alapon. Urhász György egykorú délkelet-európai útleírásában elmondja, hogy már szerbiai útja előtt ismerte Székács fordításait. Aki azonban a megismerésben tovább akar menni, annak eredetiben kell olvasnia Karadžić gyűjteményét, a maguk környezetében kell meghallgatnia a guszlárokat, a történeti dalok népi tolmácsolóit. ⁵⁰ Ezzel a népköltészet és a történeti hagyomány együttes hatására figyelmeztet, akárcsak röviddel később Vahot Imre, aki a történeti tárgyú délszláv népköltészet bemutatásában egyik eszközét látja a két irodalom »rokonulásának«. ⁵¹ Innen már csak egy lépés a társadalmi-kulturális megismeréshez, melynek ügyét Török János a pesti szerb művelődési intézmények, a Matica és a Tököljánium magyar hírlapi bemutatásával kívánja szolgálni. ⁵² Ezen a téren különösen sokat tett a kor magyar sajtója. Erdemes emlékeztetnünk az 1863. évi magyarországi aszály alkalmából rendezett horvátországi gyűjtés méltá-

tására a *Pesti Napló*ban.⁵³ És ugyanitt a történész Salamon Ferenc Zág-ráb kulturális és tudományos életéről adott rangos publicisztikai beszám-lójára.⁵⁴

Elmondható, hogy a magyar—délsláv kapcsolatok művelésének ma-gyar bizonyító anyaga széles körű és szinte egyértelműen pozitív, s ha ezeket az adalékokat egybevetjük a Kossuth-emigráció néhány délsláv vonatkozásával, elmondható, hogy az ez irányú közeledés terén messzemenő megértést tapasztalunk mind az itthoniak, mind a forradalmi emigráció körében. A függetlenségi sajtó emberöltővel később is emlékeztet arra, hogy Jovan Ristić és Stevan Petrović (Blaznavac) az ötvenes évek közepén Párizsból Londonba utaztak Kossuthhoz,⁵⁵ aki viszont az *Irataim* első köte-tében megemlékezik Mihajlo Obrenovićtal való 1859. évi kapcsolatáról.⁵⁶

Az önkényuralom kora és a kiegyezés előtti évek széles körű kap-csolfelvétele nem folytatódott 1867 után. Okairól már szoltunk. Két kör-rülményt azonban külön is hangsúlyoznunk kell. Az egyik, hogy a dualiz-mus korabeli magyar kormányok olyan uralmi politikát kezdeményeztek, amely az ötvenes évek, de kivált az 1861. évi országgyűlés magyar és nem-zetiségi szereplőinek megértő törekvéseit eleve berekesztette. A másik, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia, kivált 1871-től, Andrássy közös külügy-miniszersége idejétől vitt külpolitikai vonala kategorikusan ellentmondott ezeknek az elképzeléseknek, a közeledés és együttműködés reálpolitikájá-nak. Ez az a szakasz, amikor a monarchia — az 1878. évi okkupáció és az 1879. évi Németországgal kötött »kettős szövetség« nyomdokain elindulva — agresszív és imperialista Balkán-politikát kezdeményez, ami ettől kezd-ve éket ver Magyarország és Szerbia közé, és megakadályozza a politikai, művelődési és társadalmi kapcsolatok továbbfejlesztését. A három fő ága-zat bármelyik kapcsolatával is foglalkozunk, a kapcsolatok mindenkor az egykorú nemzetiségi kérdéshez is kötődnek, nem egyszer annak függ-vényei, leágazásai.

A korszak első ilyen magyar—nemzetiségi pozitív politikai kapcsolata például az 1868. évi nemzetiségi törvény egyenes következménye. Abban az értelemben természetesen, hogy a magyar és a nemzetiségi haladó kép-viselők orvosolni akarták azt, amit a nemzetiségi törvény alkotói a »poli-tikai nemzetről« szóló, a törvény szövegébe beiktatott záradékkal elrontot-tak, s amit a további tárgyalásokról kivonuló nemzetiségi képviselők eleve elutasítottak. Ezeken az 1870. évi tárgyalásokon a magyar baloldalt Irányi Dániel, Simonyi Ernő, Kállay Ödön és Madarász József képviselbék. A nem magyar népek politikai képviselében a román Mocsonyi Sándor és Hodosiu József, valamint a szerb Svetozar Miletić vett részt az 1870. ele-jén folytatott tárgyalásokon. Az elfogadott *Alaptörvény*, mely Jókai ekkor még ellenzéki lapjában, a *A Honban* is megjelent⁵⁷ »magyarországi törté-neti és meghonosított nemzetek«-ről szól, ami nyílt szembehelezkedést je-lentett a »magyar politikai nemzet«-ről vallott eötvös—deáki doktrínával. Sajnos a fontos törvényjavaslat nyilvánvaló és céltudatos indiszkréción kö-vetkeztében idő előtt látott napvilágot a prágai *Correspondence slave* folyó-iratban (innen közli szövegét Jókai lapja), s ez — az erőviszonyok akkori állása szerint — lehetővé tette a javaslat betérjesztése megghiúsítását.

Ha egybevetjük ezt a függetlenségi-nemzetiségi *Alaptörvényt* az előző évben hozott nagybecskereki szerb programmal,⁵⁸ egyes határozatok értel-mezéséből arra következtethetünk, hogy Miletićnek mint az ekkor alakult

Szerb Nemzeti Párt vezetőjének jelentős szerepe lehetett a — hangsúlyozzuk — magyar függetlenségi kezdeményezésű — tárgyalásokon. Miletić ettől kezdve a dualista kormányok támadásainak keresztültüzébe került. Az erős kormánypártot az 1875. évi szabadelvű fúzió révén létrehívó Tisza Kálmán mint a belügyminisztérium vezetésével megbízott miniszterelnök 1876 nyarán a szerb—török viszályban Szerbia oldalán beavatkozni kívánó szerb önkéntesek toborzása vádjával letartóztatta, »felségárulási« pörbe fogatta Miletićet, akit három évvel később »felségsértés« címén ötévi börtönre ítélték. A törvénytelen per és a jogtalan ítélet ellen Mocsáry Lajos, a függetlenségi párt ekkori elnöke vezetőikkelben tiltakozott. A híres vezércikk záró mondata: »Fellebbezzük a Miletićs ítéletét«, a későbbi évek magyar—délsláv haladó politikai kapcsolatainak egyik jelszava lett.⁵⁹

Mocsáryhoz hasonlóan — jóllehet fokozatosan és nem ilyen mértékig — még egy ismert függetlenségi politikus, Justh Gyula tette magáévá a magyar—délsláv politikai közeledés eszméjét. Ő az, aki 1906. évi november 8-án mint házelnök bemutatja a Jadran zágrábi akadémiái társaságnak a magyar képviselőházhoz a Rákóczi-hamvak hazahozatala alkalmából intézett üdvözlését.⁶⁰ Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a vasúti pragmatika javaslat miatt kirobbant 1907. évi képviselőházi horvát nyelvi obstrukció idején annak a határozati javaslatnak az elfogadtatása, hogy a horvát nyelvű felszólalások a képviselőházi naplóban mindkét nyelven megjelenjenek. Justh délsláv kapcsolatai a koalíció bukása utáni években kiszélesedtek. Ő az, aki a szerb radikálisokkal és a szociáldemokratákkal közös választójogi blokkot kíván kialakítani, s akit joggal tekinthetünk e blokk 1913. június 16-i újvidéki népgyűlési határozata szellemi előkészítőjének.⁶¹

Justh Gyula délsláv kapcsolatokat kereső tájékozódásával nem állott egyedül a kor magyar közéletében. Legyen szabad ebből az alkalomból hozzá hasonló, bizonyos tekintetben még határozottabb közeledési elveket hirdető Kovács Ernő függetlenségi képviselő esetére hivatkoznunk. Ami érdekesebb, mert az ekkor az érdeklődés előterében állott 1906. évi országos Rákóczi-ünnepségekkel kapcsolatos. Kovács Ernő 1906. november 3-án interpellációt intézett Wekerle Sándor miniszterelnökhöz. Ebben élesen bírálta, hogy a kormányzervek esetleges politikai nyilatkozattól tartva — szerinte szándékosan — lekéstették az orsovai emlékünnepről az ideutazó szerb delegációt. »Ilyen sértésben részesült az a nemzet — mondotta ekkor a szomszéd népekkel való kapcsolatok ügyéért ismételt kiálló függetlenségi politikus —, amely szimpátiáját, rokonszenvét velünk állandóan hangoztatta és éreztette, amellyel szemben mi már több alkalommal kifejezést adtunk a magunk rokonszenvének. Ilyen magatartást a nemzet és annak a nemzetnek tagjai részünkről nem érdemeltek meg.«⁶² Kovács Ernő önértetes felszólalására maga Wekerle miniszterelnök válaszolt. »Politikánknak — mondotta ekkor Wekerle — egyik sarkköve, feladata az, hogy a szomszédos szerb nemzettel jó barátságban éljünk együtt.«⁶³ Kijelenti ugyanakkor, hogy az ünnepségről lekésést, szerb küldöttséget nem tekintették hivatalos küldöttségnek, így nem is fogadhatták annak kijáró módon.

Az »orsovai incidens« kétségkívül lerontotta a Magyarország és Szerbia között fennállott egykorú politikai kapcsolatok esélyeit. Kovács Ernő beszéde révén azonban az úgy képviselőházi felvetése azt is bizonyította, hogy a koalíciós baloldal nem egy tagja elmarasztalja azt a taktikai magatartást, amelyet a koalíciós kormány már ekkor követett mind a szerbiai

kormányzattal, mind a szerbhorvát koalícióval szemben. Érdeemes megemlítenünk, hogy a szerb ellenzéki politika részéről számon tartották és értékelték a Justh Gyula, Kovács Ernő és mások részéről kifejezett nyilatkozatokat. Justhtal kapcsolatban még egy különösen érdekes szerb politikai nyilatkozatról adhatunk hírt. Ismeretes, hogy a tízes évek elejétől a magyar radikális napisajtó ismételten cikkezett a magyar—délsláv közeledés érdekében. Ez a nagy publicitású sajtó adott közlési lehetőséget az 1912-ben már visszavonult egykori magyarországi szerb liberális párti vezért, Mihailo Polit-Desančić több nyilatkozatának.⁶⁴ Érdeemes idéznünk egyik 1912 eleji, Justh melletti deklarációját. »En mindenkor azon a véleményen voltam — írja ekkor a magyarul igényesen fogalmapó Polit —, hogy valódi magyar nemzeti politika lehetséges, de csak a nemzetiségekkel és a horvátokkal való egyetértésben... Vigasztalásomra szolgál az, hogy Magyarországon még vannak jó hazafias magyar emberek, akik a nemzetiségi kérdést fegfontosabb kérdésnek tekintik. Ezek között elsősorban Justh Gyula szerepel.«⁶⁵

Említettük, hogy az egykorú, de a korábbi munkásmozgalomban is találunk nem egy figyelmet érdemlő magyar—délsláv megnyilatkozást. Ilyen a már jelzett 1913. február 16-i újvidéki szerb radikális-függetlenségi és szociáldemokrata népgyűlés közös határozata. De találunk már évtizedekkel előbb olyan szálakat, melyek ismeretében ezeket a kapcsolatokat a hetvenes évekig visszakísérhetjük. Ismeretes ugyanis, hogy a Frankel Leó szerkesztette ekkori munkáslapokban ezeket a kapcsolatokat ápolták. 1877 elején, a *Munkás-Heti-Krónikában* például egy magát meg nem nevező szerb munkáspublicista vezércikkben fejti ki véleményét a nemzetiségi kérdéstről.⁶⁶ 1879 júniusában pedig egy, stílusában Frankelre emlékeztető újabb, most már német nyelvű vezetőikk veszi védelmében az *Arbeiter-Wochen-Chronik*-ban a Svetozar Marković hagyományait ápoló *Straža* (Őrség) című politikai szemle kiutasított szerkesztőit.⁶⁷ Az ügynek egyébként érdekes előzménye, hogy előzetesen a szintén függetlenségi Helfy Ignác intézett ez ügyben ugyan elfogult hangú, de annyiban mégis említésre érdemes interpellációt Tisza Kálmánhoz mint belügyminiszterhez, hogy törvényellenesnek nyilvánította az újvidéki szerkesztők előzetes vád alá helyezés nélkül való kiutasítását.

Ha most néhány vonással vázolni igyekszünk a dualizmus korának magyar—délsláv művelődési kapcsolatait és azok közeledési motívumait, a közéleti kapcsolatokhoz hasonlóan szintén az általános helyzetképből kell kiindulnunk. Ezek a művelődési kapcsolatok azért érdemelnek fokozott figyelmet, mert sajátosan nehéz körülmények között jöttek létre. A nemzetiségpolitikai küzdelmek sodrában ezek a kapcsolatok is megtelnek politikai-történeti tartalommal. Antonije Hadžić például nemcsak a költőt és műfordítót méltatja Jovan Jovanović Zmajról a Kisfaludy Társaságnak 1889. május 29-én, a költő irodalmi működése negyvenedik évfordulója alkalmából tartott felolvasásában, hanem a két nép közötti »közös érdeken alapuló egyetértés lelkes hirdetőjét« is. Ezt az értékelést Arany, Petőfi, Madách művészi szerb fordítója, a Kisfaludy Társaság tiszteleti tagja mindenképp megérdemelte. Zmaj szerbségét és a magyar irodalom szeretetére sohasem választotta szét. Arany Jánoshoz intézett levelében 1877. november 12-én, amikor hírt ad arról, hogy *Murány ostroma* fordítását a Matica jutalomban részesítette, ugyanakkor öntudatosan hangsúlyozza a török

uralom megdöntésére felkelt szerbség, köztük az önkéntesnek álló magyarországi szerb fiatalok iránti rokonszenvét.⁶⁸ Ugyanő 1882-ben, Petőfi budapesti szobrának leleplezésekor írt versében már annak a véleményének ad kifejezést, ha Petőfit most valaki Petrovicnak mondaná, veszítene abból a megbecsülésből, amivel a kor magyar közvéleménye körülveszi, pedig ő egy más — Jovanović szavaival — »egy jobb s nagyobb szabadságért« áldozta életét.⁶⁹ De nemcsak Zmajnál, művészte magyar pártolójánál, elismerőinél is találkozunk ezzel az elzárkózási motívummal. Arany, Gyulai, Tóth Kálmán például felejthetetlen sorokat intéznek a Jovanović negyedszázados jubileumát tervező Maticabizottsághoz. Tóth Kálmán egyenesen azt kívánja, hogy »amit e két testvérnép közt a politika romtott, azt az örökség szeretetében találkozó egyesülés hozza helyre.«⁷⁰ Azonban a személyes nésvételt — akárcsak a többi neves magyar irodalmi meghívott — ő sem vállalja. Egészségi okból kimentí magát.

De találunk derűsebb, a magyar—délsláv kulturális kapcsolatok barátiabb időszakait idéző adatokat is. Solymosi Elek, a kor ismert színházi szakembere, a Népszínház iskolájának igazgatója például lelkes híve a szomszédnépi irodalom hazai színpadi bemutatásának. Jászai Mari ezt a törekvését — egy román színmű magyar fordításával kapcsolatban — így értékeli: »Próbáljuk mitőlünk telhetőleg rendbe hozni azt, amit a politikusok elrontanak.«⁷¹ A probléma benne él a korszak légkörében, tehát a közeledési motívumokban is. Solymosi azonban nem tágtí. Évekkel később két lelkes cikket is olvassuk Veljko Petrovićek *Croatiájában*. Horvát dráma rendszeres bemutatását tervezi és örömmel üdvözi a Zágrábi Nemzeti Színház budapesti vendégszereplését.⁷² És hallgassuk meg ebben a műfajban Jókai Mórt, mindenfajta nacionalista türelmetlenség ádáz ellenfelét,⁷³ aki irodalmi munkássága félszázados évfordulója alkalmából a Matica tagjai közé való beválasztását így köszöni meg: «Ebben a kitüntetésben legszebb jutalmát látom irodalmi munkásságomnak és életem hátralevő napjait annak fogom szentelni, hogy e kitüntetésre méltónak mutakozzam.«⁷⁴ Az ő hangvételéhez csak a Juhász Gyuláé mérhető, aki 1919 januárjában, a szegedi *Délmagyarországban* Todor Manojlovićra, az egyetlen szerb »holnapos«-ra emlékszik és arra, hogyan szidta szerb barátja a váradi irodalmi kávéház teraszán a Szerbia elleni sertésháború kiagyalóit, az agráriusokat és az osztrák szoldateszkát. »Bizony — írja befejezésül Juhász Gyula — jó volna megint együtt ülni a váradi teraszon, a vörös hold alatt, békén, boldogan, még mindig fiatalon. Kezet fogni és ünnepelni a szolidaritást, amely ledönti a vámsorompót, összetöri a szuronyokat és megcsinálja, amit ezer háború és millió áldozat nem tudott: a munka és az alkotás szent szövetségét, ahol nincsenek kis népek, nagy népek, csak népek vannak.«⁷⁵

A kiegyezés korabeli közeledési motívumok társadalmi hangsúlyú adalékaival kívánjuk zárni vázlatos vizsgálódásunkat. Itt is csak jelzéseket adhatunk olyan kapcsolatokról, amelyek kezdeményezői már nem elégednek meg az egyéni kísérletezéssel. A közeledés szélesebb társadalmi közönségeket mozgató akcióit tervezik, olykor éppen meg is valósítják, s társadalmi bírálat irodalmi-művészeti eszközeivel ösztönöznek a kapcsolatok magasabb fokának elérésére. A rendelkezésre álló adatokból három tárgyában, mondanivalójában eltérő adalékot választottunk ki, melyeket azonban összekötő kapcsolatok továbbépítésének eszmei meggyőződése. A három mozzanat közül az egyik az 1886. évi szerbiai Magyar Légio tervéről, a

másik egy magyar orvosi missziónak a Balkán-háborús Szerbiában vállalt önfeláldozó munkájáról szól. A harmadik pedig a magyar radikális sajtóban fennmaradt Veljko Petrović-levélhez fűződik, melyben Kosztolányi egyik, az állítólag keletkező félben levő »szerb nemesség«-ről szóló cikkét helyreigazítva, bírál és bemutat. Élesen bírál és büszkélkedve hivatkozik, de végül is a kapcsolatok szükségszerűsége mellett foglal állást.

Az első adalék társadalmi-történeti háttére a következő. Szerbia a szerb—bolgár háborúban 1885 késő őszen elszenvedett katonai veresége miatt defenzívába szorult, s ugyanakkor szembe kellett néznie az akkori török katonai túlerővel is. Ebben a szorongatott állapotából a nemzetközi diplomácia révén kilábal, de addig is súlyos heteket él át. Ezeknek a heteknek külső történetéhez tartozik, hogy a függetlenségi párt lapja, az *Egyetértés* 1886. február 14-én közli a Vándory Lajos szervezte szerbiai Magyar Légión felhívását. Ebben a »Magyar Légión központi bizottsága« toborzási és gyűjtési kérelemmel fordul a magyar társadalomhoz. »Aki csak teheti — hangzik a Magyar Légión felhívása —, legyen jelen a nagy mű alkotásánál, melynek neve: »magyar—szerb barátság«, és mely mű fényesen fog egykoron ragyogni Magyarország és Szerbia történetében.«⁷⁶ Két nappal később, 1886. február 16-án Tisza Kálmán belügyminiszter betöltte a szerbiai Magyar Légiónra való gyűjtést, és utasítja a hatóságokat, hogy »a tilalomnak érvényt szerezzenek.«⁷⁷

Az említett másik adat ismét a háborús Szerbiába szólít. De most 1912 késő őszen vagyunk, az első Balkán-háború szakaszán és következményeinek küszöbén. Szerbia különösen sokat szenved hadi egészségügyi szervezetének fogyatékosága, az orvosellátás hiányai miatt. Ekkor történt, hogy a Magyar Vöröskereszt Egyesület égisze alatt fiatal magyar orvosokból, főként sebészekből álló missziót szerveztek a súlyos megpróbáltatásokat elviselő szerb sebesült katonák szenvedéseinek enyhítésére. A magyar katonai misszió 1912. november 6-ától december 19-éig, hat héten át működött Szerbiában. A nyolc orvosból és két ápolónőből álló orvosi misszió két csoportba oszolva, Kraljevóban és a bolgár határon lévő Zajecárban működött. A »kraljevóiak« később egy belgrádi hadiszükségkórházat is vezettek. A magyar orvosi misszió tagjai ezekben a szükségkórházakban, gyakran egészen rendkívüli körülmények között, valósággal emberfeletti küzdelmet vívtak. Műtéteket vezettek le, gyógykezelték, mentették a biztos halálnak kitett sebesültek százait. A *Világ* hasábjain két hosszabb közleményben is fennmaradt az orvosi misszió áldozatos munkájának leírása. Az egyikben, a kraljevói, majd belgrádi csoport vezetője, dr. Makai Endre beszámolt az átélt rendkívüli élményekről.⁷⁸ A hazaérkező katonai küldöttséget 1912 karácsonyán így üdvözli a lap tudósítója: »Szerb lapokból értesülünk ... hogy honfitársaink mindenki rokonszenvét megnyerték azzal, hogy a legszebb politikát követték: az emberbaráti szeretet politikáját. Ezért búcsúztatásuk mindhárom helyen oly meleg és elismerő volt, hogy az nekünk itthon szinte lehetetlennek tűnik...«⁷⁹

Néhány héttel az elmondottak után Kosztolányi Dezső a lap hasábjain közölt cikkében⁸⁰ felveti a kérdést, vajon van-e valami reális alapja annak, hogy Szerbia a háború után nemesít, azaz kialakítja a maga nemességét. Nyilvánvaló, hogy a fiatal Kosztolányit megtéveszthette a Veljko Petrović válaszcikkében is említett eldzsentriesedő szerb családok akkori életformája. A cikkben öletszerűen felvetett kérdés nyilván félrevezető

híradás nyomán merült fel, alapjában elrajzolt, elhibázott volt. Az elrajzolt elmélkedés közben azonban Kosztolányi érdekes, finom miniatűröket vázol az általa megismert szerb »szellemi arisztokratákról«, írókról, művészekről. Köztük Veljko Petrovićról, akiről ezeket írja: »Horiorgas és zseniális költő... Modern poéta, formabontó és nyelvhirdető, aki nyolc nyelven beszélt és írt folyékonyan — magyarul is — és annak idején a budapesti egyetemre is betévedt. Egy új poézist várhatunk tőle. Kiírom a nevét: Petrovics Veljko. Nekem, amikor vad és szeszélyes sorait olvasom, eszembe jutott, hogy már volt egy másik Petrovicsunk. Később egy szarajevói lapot szerkesztett. Ki tudja, hol van most és mivé lett ez a legnemesebb és legkülönösebb szerb arisztokrata, aki a balkáni virágos bozótokról, egy kis nép szomorúságáról énekelt?«

Veljko Petrović nyilván korábban jelentkezett, mint azt a Kosztolányi cikket közlő szerkesztőségben elképzelték. A *Világ* dicséretére szóljon, hogy amikor »válaszcikkre« megérkezett, nyomban közölték. Így történt, hogy tizenhat nappal később már megjelent a lapban Veljko Petrović felelete.⁸¹

Ebben elmondja, hogy egy Száván túli barátja megküldte neki Belgrádba a *Világnak* ezt a számát. Hát bizony, Szerbia nem fog nemesíteni. A szerb nép — közli — nem kér és nem vállal semmiféle címet, rangot, salangot. A szerbiai szerb csontja velejég racionalista, a külsőségekre nem ad semmit.

A cikk további részében párhuzamot von a szerbiai és a magyarországi kulturális viszonyok között. Petrović válaszában ebben a részében is van nem egy megszívlelendő igazság. Egészében azonban kissé elrajzolt és egyoldalúnak tetsző az a kép, amit egyrészt a francia szimbolistákba »bezárkózott« egykorú magyar kultúráról, »az Alfred Kerszerű — mint írja — fellengős és felületes impresszionizmusba« süppedt magyar kritikai életről ír. Ezzel szemben elmondja, hogy »a hárommilliós Szerbia három-négyszáz diákot küld ki évenként a világba«, a bécsi, a német, a francia és az angol egyetemekre. Kis városokban is vannak előfizetői a világlapoknak, a *Tempsnak*, *Matinnak*. A fiatal szerb értelmiség a népi műveltség erejével tör utat egy új Mestrovic és mások által már fémjelzett realista művészet felé. Magáról is szól cikkbeszámolója végén. Három könyve várja a békekötést, de egyelőre — nyilván tudósítóként — az arcvonalra megy (a második Balkán-háború idején vagyunk!), s ha újra béke lesz, Párizsba utazik. Cikke utolsó mondatában megnyílnak, s így üzen Kosztolányinak a *Világ* körének, a haladó magyar irodalomnak és publicisztikának: »Szerelem önöket, fiatal szabadelvű magyarokat«.

Kosztolányi alkalmi híradás nyomán íródott, alapjában baráti érdeklődésű karcolata, Petrović, baráti motívumokat is eláruló feszes kritikai válasza jól tükrözi az egykorú magyar—délsláv viszony vonzó-taszító elmentmondásosságát, s ugyanakkor egymás iránti mélyeséges érdeklődését. Csak mint érdekességet jelezzük, Szenteleky Kornél Fekete Lajoshoz 1931 tavaszán írt leveléből⁸² tudjuk, Veljko Petrović baráti fenntartásait a jugoszláviai magyar kisebbség felé is megőrizte. A belgrádi találkozóról, Veljko Petrovićtól hazaérkezve, Szenteleky így rögzíti a számadást: »A holnap-terveim is átfomálódta, ez a józan tiszta tekintet reális utakat keres.«⁸³ Ebben a reális útkeresésben jó fogózt jelentett — alapjában különböző társadalmi-történeti viszonyok között — a neves szerb író-kortársal való találkozás. Mert Veljko Petrović ismeretes fenntartásai ellenére,

megbecsüléssel viseltetett a magyar társadalom és művelődés iránt. A magyar-délszláv közeledés ügyében nem keveset tett. Ebből az alkalmából és befejezésül csak a Szentelekyvel való belgrádi beszélgetése időszakából fennmaradt, a Kossuth-féle föderatív terv mélyenszántó és baráti, de ugyanakkor józanul bíráló történeti-publicisztikai értékelését említjük.⁴⁴

Nehéz egy közelebről még megvizsgálандó módszer, mint a tanulmányunkban, előadásunkban bemutatott közeledési motívumok vizsgálatai lehetőségeiről további következtetésre jutnunk annál, amire ezeknek a motívumoknak a vázolásával törekedtünk. Törekvésünk ez alkalmammal első-sorban annak bemutatására szorítkozott, mennyi újszerű és eddig el nem mondott összefüggést találunk ezekben a közeledési motívumokban. Véleményünk szerint ez is egyik lehetősége a kapcsolattörténeti kutatás fel-frissítésének, a kapcsolatok társadalmi-történeti háttére sokrétűbb megmutatásának. Úgy érezzük, hogy a közeledés motívumai elemző és bíráló kutatásával valóban bevisszük a kapcsolatokat a történeti fejlődés élő közegébe. Eredményeit és tanulságait így közvetlenebbül hasznosíthatjuk az újabb kutatás s a társadalmi érdeklődés számára. Feltételezzük ugyanis, hogy a közeledési motívumoknak akár ilyen változatos felvetése is bizonyító erejű. Igazolja egyrészt azt, hogy a magyar-délszláv közeledési kapcsolatok nemcsak regionális tekintetben jelentenek előrehaladást, jóneszt beletartoznak az emberi megértésért vívott egyetemes törekvések körébe. Ezen belül pedig nem kisebb jelentőségű az a felismerés sem, hogy ezeknek a közeledési motívumoknak a behatóbb ismerete azt is bizonyítja: népünk neves történeti, társadalmi, kulturális képviselői kedvező és kedvezőtlen körülmények között sem feledkeztek meg a vázolt közeledési motívumokkal is bizonyított pozitív kapcsolatok ügyéről.

I R O D A L O M

1. A magyar-délszláv művelődési kapcsolatok arányaira jellemző, hogy ismert kutatónk csupán a reformkorig terjedő magyar-horvát kapcsolatok historiográfiai vázlatát két íves tanulmányban tárgyalja. Vö. Angyal Endre: *Magyar-horvát kapcsolatok a historiográfiában*. Bp. 1970, Dunántúli Tudományos Intézet. 77-109. 1. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 98. — Series historica 55.)
2. Németh László: *Híd a Dráván* (1940). — *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Válogatás hét évszázad írásából. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 802.
3. Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. I. rész. *A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790-1918*. A pécsi Batsányi János Irodalmi Társaság támogatásával. Bp. 1947, Gergely R. kiad. 9-10.
4. Uo. 17-21.
5. Uo. 13.
6. Juhász Géza: *Thököly Száva és Debrecen*. — *Déli Csillag*, 1948. jun.-aug., 6-8. sz. 234-6.
7. Uo. 236.
8. (Pompéry János): *Tököli-ünnepség Újvidéken*. — *Magyarország 1861*. aug. 29; 200. sz.
9. Magyarország 1861 szept. 4; 205. sz. — *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. 455.
10. Kemény G. Gábor: I. m. 16.
11. Salzer Olga: *Történelem*. Az elemi iskolák 7. osztálya számára. Subotica, 1966, Minerva. 99.
12. (Djuro Surmin) gn.: *A horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben*. — *Croatia* (Budapest), 1906. ápr. 1. sz. 38-42.
13. Mažuranić, Ivan: *A horvátok a magyaroknak*. *Felelet az 1848-ik Mártius és Április(-i) magyar hirdeteményekre*. Zágrábban Szuppán Ferenc nyomdájából, 1848.

14. (Djuro Surmin) gn.: I.m. 38—42.
15. Mindkét kiadvány, a *Spomen Milice* és a *Tatja* egy-egy példányát a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi. Utóbbi címlapját I. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből, a 144. 1. utáni képmellékletben.
16. »Még a múlt század közepén... virágzó élet folyt a Belvárosban, ahol nem egy utcának szinte szinte telektulajdonosa szerb volt. Egy német statisztikus, Schwartner... a múlt század elején még hétszáz szerbet számolt itt össze mint állandó lakost. Telkek és házak pedig a következő utcákban voltak nagyrészt a kezükön: Bástyá utcában, ahol közvetlenül a török hódoltság után nyolcvan százalékot tett ki a szerb telkek száma, azután a Veres Pálné utcában, a Lipót (ma Váci utca), a Molnár, valamint a Pálos (ma Szerb) utcában. Egész kis szerb Pest alakult itt ki...« — *Pesti szerb emlékek*. — Világ 1913. júl. 27; 177. sz. 16.
17. Uo.
18. Régi Magyar Könyvtár 24. sz. 364. — *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. 135—7.
19. A régi és mostani Magyar Énekről és Tántról. — Sokféle 1801 (VII. köt.) 67—8. 1.
20. Itt »nemzetek felettség« értelemben.
21. Közli Vácz J. Kazinczy Ferenc összes művei IX. köt. 275—7. — *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. 156—7.
22. A Rác nyelvéről. — Tudományos Gyűjtemény 1819. X. köt. 99—108. (Vidényi J. aláírással.)
23. Vitkovics-ünnep. Eger, 1878, 40—1. és 42—3.
24. Szerbus népdalok. — Hasznos Multságok, 1824. 44. sz. 348—351. — Itt említjük Honthy István emelkedett hangú verses emlékezését Karadžić hamvainak 1897. évi hazahozatala alkalmából. — Honthy I.: *Hangok az éjszakában*. Pécs 1901, 125—6.
25. Székács József: *Szerb népdalok és hősrégék*. Bp. 1887. 12.
26. Szövegét I. Kemény G. Gábor: I.m. 25.
27. Uo., 22.
28. Magda Pál: *Magyar Országnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest 1819, XV—XVI.
29. Széchenyi István Válogatott Munkái II. Bp. 1903, 258—264.
30. Teleki László Válogatott Munkái I. Bp. 1961, Szépirodalmi Kiadó. 372—3.
31. Közli: Pap Dénes. *Okmánygyár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez*. 1848—49. I. Pest, 1866, 47.
32. A márciusi pesti szerb gyűlés jegyzőkönyvi határozatai. Szövegét I. 1848—49. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Kiadja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Centenárius Ügyosztály támogatásával a Magyar—Román és a Magyar—Jugoszláv Társaság. Bp. (1948), 3—7.
33. Uo. 8.
34. Uo. 14—16.
35. Uo. 9—11.
36. Uo. 76—77.
37. Uo. 35—6.
38. Szerb szózat a magyar nemzethez. — A röpirat részletét közli: 1848—49. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről, 78—82.
39. Rákóczi és Brankovics. — Életképek 1848. — I. 497—9.
40. Szemere belügyminiszter a szerb béketárgyalásokról (Buda, 1848, okt. 24.) — Eredetijét I. Magyar Nemzeti Múzeum Vörös-gyűjteményében, 963. sz. — Thim József: *A magyarországi 1848—49-iki szerb felkelés története* III. 146—7. — 1848—49. évi nemzetiségi iratok a nemzetiségi megbékélésről. 141—2.
41. A magyar—délvidéki szerb béketárgyalások alaptervezete (Pest, 1848, nov. 23.) — Közli: A magyarországi nemzeti kisebbségekre vonatkozó programok, törvényjavaslatok, törvények és rendeletek. 1827—1920. Bp. 1922., német nyelvű szövegét I. Thim: I.m. III. 212. — 1848/49. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. 145—6.
42. A magyar minisztertanács határozata a szerbekkel és románokkal való kibékülés tárgyában (1849. jún. 6.) — Eredetijét I. Thim: I.m. III. 781—2. — 1848/49. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. 179—180.
43. Andrássy Gyula jelentése, melyben a belgrádi tárgyalások eredményét tudatja Bathányi Kázmér külügyminiszterrel (Pancsova, 1849. jun. 11.) — Vö. az irat bécsi másolatával. (Kr.A. Krieg in Ungarn 1848—49. H.A. Detailakten XIII. 349/a.) — Thim i.m. III. 787—791. — 1848—49. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről, 187—191.
44. Kemény G. Gábor: *Magyar—jugoszláv közös múlt*. — Valóság, 1948. jún., 6. sz. 491—3. — Szerbhorvát nyelvű szövegét I. Hronika (madarskog kulturnog života) (Budapest) III, 1948. júl., 5. sz. 4—5. (Kemenj G. Gábor: *Madarsko—jugoslovenska zajednička prošlost*.)
45. Koszorú II. 1863. szept. 20; 12. sz. 284—5.
46. Uo.

47. *Magyar Sajtó*, 1860. 15. sz., 59. — A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből, 496—7.
48. Vladislav Salaji. — Srpski letopisi 109. köt. 1864. 310—5. — Magyar szövegét 1. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. 490—2.
49. Uo.
50. Urházy György: *Keleti népek*. Pest, 1854, 186—190.
51. Vahot Imre: *A magyar és szerb irodalom rokonulása*. — Napkelet, 1858. 801—2.
52. A *Thököly Intézet és a Matica Srbska*. — Hazánk 1858. 648—652.
53. Pesti Napló, 1863. aug. 9; 181. sz. — A magyar sajtó elismerő nyilatkozata az 1863. évi magyarországi aszály és éhínség áldozatainak megsegítésére irányuló horvátországi gyűjtésről és az ezzel kapcsolatos baráti horvát sajtóhangokról. L. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. 509—510.
54. *Egy kirándulás Horvátországba*. — Pesti Napló, 1864. szept. 14—15. sz. — Vö. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. 509.
55. L. *Egyetértés* 1886. ápr. 6.; 96. sz. — Vö. Kemény G. Gábor: *A magyar—szerb kapcsolatok két »ismeretlen» évtizede (1850—1870)*. — Déli Csillag, 1948. febr. — márc., 2—3. sz. 101.
56. Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból I*. Bp. 1880, 400. és köv. 1.
57. A nemzetiségi törvényjavaslat. — A Hon, 1870 92. sz. reggeli kiadás.
58. Magyar szövegét 1. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez I*. Bp. 1952, 170—2.
59. Mocsáry Lajos: *Miletics elítéltetése*. — Egyetértés, 1878 jan. 20.; 20. sz. 1.
60. Képv. Napló, 1906. III. 248—9.
61. Szövegét 1. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez V*. Bp. 1971, 609.
62. Képv. Napló, 1906, III. 192—3.
63. Uo.
64. *Mihajlo Polit—Desančić* fontosabb egykorú cikkei: *A kétféjű sas*. — *Világ*, 1912. febr. 13; 37. sz. — *Magyar és török nemzetiségi politika*. — Uo., 1912. márc. 19; 67. sz. — A »keleti Svájc«. — Uo., 1912. ápr. 19; 94. sz.
65. *Polit M.*: *Aula est pro nobis*. — *Világ*, 1912. jan. 23.; 19. sz. 3.
66. A nemzetiségi kérdés. (Egy szerb elvtárstól.) — *Munkás—Heti—Kronika* 1877. jan. 7; — Szövegét közli: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I*. Bp. 1951, 312—5.
67. *Zur Ausweisung der Neusatzer Sozialisten*. — *Arbeiter—Wochen—Chronik*, 1879. jún. 1.; 22. sz. — Magyar szövegét 1. A pesti munkássajtó az újjvidéki szocialisták kiutasításáról. — *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez I*. 625—7.
68. *Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz*. (Póth István szövegközlése). — *Világirodalmi Figyelő*, 1960. 4. sz. 443—6. — Antonije Hadžić Klsfaludy Társaságban tartott 1889. évi felolvasásának lelohelye: *Klsfaludy Társaság Éviapja XXIV (1889)*, 114—121.
69. *Jovan Jovanović Zmaj: Spram meseca (Szemben a holddal)*. — *Strarmall*, 1863. nov. sz. — Magyar szövegét (Csuka Zoltán ford.) 1. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. 266—7.
70. Uo. 416—7. 1.
71. Uo. 625—6. 1.
72. *Horvát—magyar művészkedés*. — *Pár szó a horvát testvérekhez*. — *Croatia*, 1906. máj., 2. sz. 53—5. és Uo., 1906. jún.—júl., 3—4 sz., 111—2.
73. Vö. Jókai Mór: *A nemzeti gyűlölet csinálók ellen*. — A Hon, 1870. szept. 2; 208. sz. — *A magyar Chauvinok*. — Uo., 1873. febr. 19; 41. sz.
74. *Zahvalnica Mavra Jokaija Matici Srpskoj*. — *Branik*, 1894. 17. sz. — Magyar szövegét 1. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. 365.
75. Juhász Gyula: *Magyarok, szerbek; emberek*. — *Délmagyarország*, 1919. jan. 19; 15. sz. — A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. 671—2.
76. Vö. Kemény G. Gábor: *Az 1866. évi magyar—szerb közeledés és a Magyar Légút története*. — *Déli Csillag*, 1948. szept., 9. sz. 297.
77. Uo.
78. Dr. Makai Endre: *Magyar orvosi misszió a szerb háborúban*. — *Világ*, 1913. jan. 10.; 9. sz. 1—5.
79. *Magyarok diadala Szerbiában. (Megjöttek a kiküldött orvosok.)* — *Világ*, 1912. dec. 24.; 303. sz. 6.
80. Kosztolányi Dezső: *A szerb nemesek*. — *Világ*, 1913. febr. 2.; 29. sz. 13—4.
81. Veljko Petrović: *A szerb nemesek*. (Belgrádi levél.) — *Világ*, 1913. febr. 18; 42. sz. 12—13.
82. Szenteleky Kornél levele Fekete Lajoshoz. Sztari Szivac, 1931. ápr. 28. (A levelet a címzett kispesti lakcímeire küldte.) — Közli: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927—1933*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Bisztray Gyula és Csuka Zoltán. Zombor—Bp. 1943, Szenteleky Társaság. 208.
83. Uo.
84. Veljko Petrović: *Vremena i događaji*. Novi Sad 1954, Matica srpska. 1954, 381—392. — Magyar szövegét (Csuka Zoltán ford.) közli: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. 757—764.